Меметов А., Алиева Л.А.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

10 сыныф

Окъутув къырымтатар тилинде
алып барылгъан мектеплернинъ
талебелери ичюн

Дерслик Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди

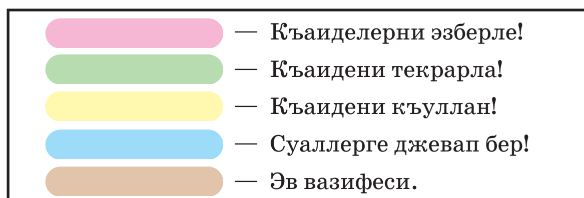
КъДжИ «Къырымдевокъувпеднешир» неширияты»
2010

ББК81.2Крмтат-922
М49

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ № 177 від 03 березня 2010 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Такъриздджилер:
— педагогика илимлери намзети, РАОЮ «КИПУ» къырымтатар ве турк филология факультетининъ деканы **Абибуллаева Э.Э.;**
— Багъчасарай район девлет мемуриети тасиль болюгининъ усулджысы **Аблаева Ф.М.**

М49 **Меметов А., Алиева Л.А.**
Къырымтатар тили. *10-унджы сыныф талебелери ичюн дерслик.* — Симферополь: КъДжИ «Къырымдевокъувпеднешир» нешрияты», 2010. — 208 с. : ренкли. — Къырымтатар тилинде.
ISBN 978-966-354-369-7 **ББК81.2Крмтат-922**

Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан мектеплернинъ талебелери ичюн дерслик.

М49 **Меметов А., Алієва Л.А.**
Кримськотатарська мова. *Підручник для 10 класу.* — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2010. — 208 с. : іл. — Кримськотатарською мовою.
ISBN 978-966-354-369-7 **ББК81.2Крмтат-922**

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання.

ISBN 978-966-354-369-7

Урьметли талебелер!

Сизлерни янъы окъув йылынен хайырлаймыз ве ана тили алемине давет этемиз. Докъузынджы сыныфта биз сизлернен къырымтатар тилининъ синтаксисинен багълы назарий къаиделернен ве нутукъ инкишафына аит меракълы меселелернен таныштыкъ.

Бу окъув йылында фонетика, имля ве морфология акъкъында бильгилеринъизни текрарлап, пекитеджек-синъиз. Бундан гъайры, сыныфдашларынъызнен берабер субетлешип, метинлер тизип, агъзавий ве язма нутукъларынъызны инкишаф этеджексинъиз.

Онунджы сыныф дерслиги ашагъыдаки къысымлардан ибарет: кечкен мевзуларны текрарлав дерслеринден сонъ, фонетика, имля ве морфологиягъа багъышлангъан дерслер бериле. Багълы нутукъкъа аит дерслерде нутукъ чешитлери, услюплери акъкъында бильгилеринъиз текрарлана ве янъы малюматлар бериле.

Урьметли балалар, ана тилинъизни огренюв киби, муим, муреккеп, месулиетли иш огърунда деделеримизнинъ ик-метли сёзлерини, шиар оларакъ, къулланынъыз:

Окъувны севген окъур, сонъундан гульдай къокъур.
Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.
Окъугъан алим олур, окъумагъан озюне залым олур.
Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.

 1-инджи дерс

ТИЛЬ — ФИКИР ЭТЮВ, КЪОНУШУВ, БИЛЬГИ КЪАЗАНУВ ВАСТАСЫ

1-инджи иш. Берильген метинни ифадели окъуп, услюбини бельгиленъиз.

Тиль — фикир этюв, къонушув, бильги къазанув вастасы оларакъ, инсанларнынъ дюньябакъышына, дуйгъуларына сыкъы сюретте багълыдыр.

Тильде олып кечкен денъишмелер онынъ лугъат теркибинде ачыкъ-айдын сезиле. Базы сёзлер архаизмлер ве тарихий сёзлер сырасына кире. Бунъа бакъмадан, тильнинъ лугъат теркиби зайыфлашмай, тильде даима янъы сёзлер пейда ола. Бу сёзлер янъы маналарны, янъы ичтимаий шартларны, денъишмелерни анълаталар.

Къырымтатар тили кет-кете инкишаф эте, зенгинлеше. Тиль нормалары эдебий тильнинъ тарихий шекилленмесинде корюне. Эдебий тиль — умумхалкъ тилининъ къысмы оларакъ, тильнинъ имля ве грамматик нормаларынен пекитиле. Эдебий тиль эки шекильде ифаделене: агъзавий ве язма.

Эдебий тильнинъ эсас хусусиети онынъ тиль нормаларында—къаиделерде, грамматик шекиллернинъ къулланмасында, сёз бирикмелерининъ, джумлелернинъ тизилювиндедир. Тиль нормасы эм агъзавий, эм язма нутукъны, айтылувны, лексиканы, грамматиканы, имляны озьара сыкъы сюретте багълап келе.

Эр бир инсан тильнинъ имля нормаларыны бильмек керек. Бу нормаларгъа риает этюв инсанларнынъ озьара, язма шекильде къонушувына ярдым эте.

Медениетли, окъумышлы инсаннынъ нуткъу анълайышлы, мундериджели, темиз, догъру, аэнкли, ифадели олмалы. Нутукънынъ мундериджелиги сёйлейиджининъ

лугъат зенгинлигине, грамматик къаиделерни бильмесине, фикирлерини арды-сыра мантыкъий беян этювине багълыдыр. Нутукънынъ догърулыгъы — къырымтатар эдебий тилининъ нормаларыны билювнен, темизлиги исе, керек сёзни сечип алувнен, джумлелернинъ тизилювинен темин этиле. Нутукънынъ ифадели, аэнкли олмасы тильнинъ сербест къулланмасындадыр. Нутукъ не къадар мундериджели, аэнкли, ифадели, догъру, темиз олса, о къадар анълайышлыдыр.

Къырымтатар эдебий тили, тарихий оларакъ, учь девирге болюне:

1) къадимий къырымтатар эдебий тили (XVI асыргъа къадар);

2) эски къырымтатар эдебий тили (XVI асырдан — XX асырнынъ биринджи черигине къадар);

3) земаневий къырымтатар эдебий тили (XX асырнынъ биринджи черигинден шу куньлерге къадар).

Къырымтатар эдебий тили пейда олгъанына къадар, къырым халкъы озь дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, къасеветлерини агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди.

Къадимий эдебий къырымтатар тилининъ шекилленювине XIII асырда Эски-Къырымда тизильген «Кодекс Куманикус» лугъаты, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны, Халиль огълу Али шаирнинъ «Къысса-и-Юсуф» серлевалы дестаны, Абдульмеджит эфенди, Усеин Кефевий ве Менъли Герайнынъ эсерлери буюк иссе къоштылар.

Мухаммед Герай хан, Лютфий, Достмамбет, Ашыкъ Умер, Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч, Джанмухаммед, Исметий, Абдурефи Боданинский, Асан Нури, Исмаил бей Гаспринский, Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби шаирлер ве языджыларнынъ эсерлери эски къырым эдебий тили юкселювининъ нумюнелеридир.

Земаневий къырымтатар эдебий тили, эски къырым эдебий тилининъ девамы олып, къырымтатар тилининъ асырлар девамында ишленген ве шимдики талапкъа джевап берген шеклидир.

Земаневий къырымтатар эдебий тилининъ теракъкъыятына белли языджылар Асан Чергеев, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Умер Ипчи, Шевкъи Бекторе, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Джемиль Сейдамет, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Айдер Осман, Эмиль Амит, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Риза Фазыл ве башкъалары буюк иссе къоштылар.

Миллий тиллернинъ инкишафы бир къач себепке багълыдыр. Биринджиден, бир де бир мемлекетте, девлет тили оларакъ, къабул этильген тиль этрафлыджа инкишаф эте. Шу девлетте къулланылгъан башкъа тиллернинъ статусы, девлет тилине коре, сынъырлангъан ола ве олар толу аджымда теракъкъият этип оламайлар.

Эр бир тиль, биринджиден, озюнинъ ички имкянлары эсасында зенгинлеше, инкишаф эте. Куньделик яшайышта пейда олгъан янъы тюшюнджелерни тиль вастасынен ифаде этмек ичюн ана тили теркибинде олгъан элементлерден (сёз, ибаре ве грамматик шекиллерден) файдаланыла: янъы сёзлер ясала, ибарелер тизиле (меселя: *умумхалкъ, тынчлыкъсевер, тильшынас, эдебиятчы, сёз бирикмеси* ве башкъалары).

Миллий тильнинъ зенгинлешюви факъат ички имкянларнен сынъырланмай. Эр бир тиль, башкъа тиллерден озь ихтияджына коре, сёз ала. Эр бир тильнинъ лугъат теркибине, башкъа халкъларнынъ тиллеринден белли микъдарда сёз ве ибарелер кирип, ерлешкен. Меселя, къырымтатар тилинде юнан, иран, арап, рус ве рус тили вастасынен Аврупа халкълары тиллеринден алынгъан сёзлер бар.

Эдебий тильнинъ шекилленюви нетиджесинде шиве фаркълары яваш-яваш ёкъ олып кетелер ве тильде умумийлик мейдангъа келе.

2-нджи иш. Берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Тильде олып кечкен денъишмелер неде ачыкъ-айдын сезиле?
2. Тиль нормалары неде корюне?

3. Эдебий тиль, умумхалкъ тилининъ къысмы оларакъ, насыл нормаларнен пекитиле?

4. Эдебий тиль насыл шекиллерде ифаделене?

5. Эдебий тильнинъ эсас хусусиети неден ибарет?

6. Медениетли, окъумышлы инсаннынъ нуткъу насыл олмалы?

7. Нутукънынъ мундериджелиги неге багълыдыр?

8. Нутукънынъ догърулыгъы ненен темин этиле?

9. Къырымтатар эдебий тили, тарихий оларакъ, къач девирге болюне? Бу девирлернинъ хусусиетлерини изаланъыз.

10. Миллий тиллернинъ инкишафы насыл себеплерге багълыдыр?

3-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ ана тили фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде сёзлерни догъру къулланынъыз.

4-юнджи иш. Юкъарыдаки метинни окъуп, мевзусыны бельгиленъиз. План тизип, сыныфдашларынъыз огюнде «Тиль — фикир этюв, къонушув, бильги къазанув вастасы» мевзусында чыкъыш япмакъ ичюн, маруза конспектини язынъыз.

2-нджи дерс

ФОНЕТИКА

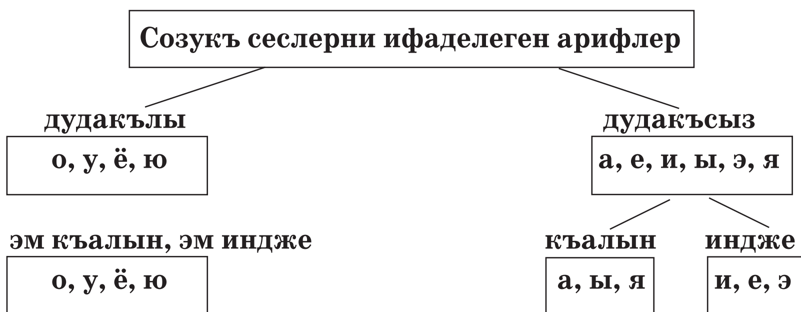
Фонетика, имля фенлери нени огренгенлерини хатырланъыз.

Фонетика (юнанджа *«phone»* — сес, давуш) тильшынаслыкънынъ нутукъ сеслерини огренген болюгидир.

НУТУКЪ СЕСЛЕРИ

Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланаракъ, созукъ, тутукъ сеслер, эджа акъкъында къаиделерни текрарланъыз.

Созукъ сеслернинъ таснифи

Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Къырымтатар тилинде тутукъ сеслер давуш ве шувултынынъ иштирак этювине коре 2 чешитке болюнелер:
1) сонор; 2) шувултылы.

сонор тутукъ сес ифаделеген арифлер	шувултылы тутукъ сес ифаделеген арифлер
м, н, нъ, л, р	**б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, п, ф, т, с, ш, х, ч, дж, ц, щ**

Шувултылы тутукъларнынъ чешитлери		
тутукълар	чифтли	чифтсиз
янъгъыравукъ	**б, в, г, гъ, д, дж, ж, з**	**л, м, н, нъ, р, й**
сагъыр	**п, ф, к, къ, т, ч, ш, с**	**ц, х, щ**

Эджа

Сёзнинъ бир кереден, ава акъымыны узьмейип, айтылгъан сесине я сеслер бирикмесине эджа дерлер.

Эджанынъ чешитлери	
Ачыкъ эджа	**Япыкъ эджа**
созукъ сеснен бите: и-**не**, а-**та**, е-**ди**...	тутукъ сеснен бите: деф-**тер**, яз-**дым**, алт-**мыш**...

5-инджи иш. Ашагъыдаки сёзлер къач ариф ве сестен ибарет олгъанларыны айтынъыз. Бир къач сёзнен сёз бирикмелери тизип язынъыз.

Оюнджакъ, торун, догъру, фурун, юмрукъ, отуз, осьмюр, булут, докъуз, сувукъ, узун, чукъур, одун, сюрю, умют, фындыкъ, аран, мусафир, ель, догъру, оджакъ, эвчик, аюв, сют, корюшюв, таянч, бахт, джесюр, несиль, топракълар, ёллар.

6-нджы иш. Берильген джумлелерни кочюрип язынъыз, сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни косьтерген арифлерни къайд этинъиз.

1. Бу фикир оны терен бир юкъудан уяндыргъан киби олды. (У.И.) 2. Анам агъамны джебэге озгъаргъанда коюмизде тек бир къартлар ве балалы къадынлар къалгъан эдилер. (Э.А.) 3. Онъа авлагъан копек мектеп къомшусындаки Эреджеп акъайнынъ чуллы барагъы эди. (У.И.) 4. — Китаплар, дерсликлер Левизадан асабалыкъ къалалар: юз йыл яткъандан сонъ манъа олур. (Э.А.) 5. Чюнки, бу дефа челебининъ марифети, бир чокъ сарф олунгъан паралардан гъайры, эки чифт огюзининъ де башына етти. (Дж.Гъ.) 6. Кичкене талебелернинъ йырлагъан маршлары къарлар ичине ирип, эшитильмез олды. (Дж.Д.) 7. Мен анамдан, о, насыл мектюп эди я, деп, сорайджакъ олып, къач кере ынтылсам да, джесарет эталмадым. (Э.А.) 8. Меним Селим деген бир достум бар. Мен оны пек сая ве севем. Акъыллы бир йигит. (Э.У.)

7-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъуп, къайд этильген сёзлерде ургъунынъ эмиетини изаланъыз.

1. Азбарымызда **алма́** тереги осе.
2. Китабымны **а́лма**
3. Санъа **береджеги́м** бар.
4. Мен онъа китап **бередже́гим**
5. Энверге **ялынъы́з** окъумакъ къалды.
6. О, акъшам **я́лынъыз** къалды.
7. Бабам **язма́** ичти.
8. Сен бу дефтерге **я́зма**, анда яз.
9. Гуллер устюне **ба́сма.**
10. Гульнар **басма́** антерини кийди.

8-инджи иш. Ашагъыдаки сёзлерде къоюлгъан ургъунынъ вазифесини ве сёзлернинъ манасыны анълатынъыз. Бу сёзлернен бир къач джумле уйдурып язынъыз.

Алма́ — а́лма, къатлама́ — къатла́ма, язма́ — я́зма, басма́ — ба́сма, къазма́ — къа́зма.

9-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип языныз, къайд олунгъан сёзлерни эджаларгъа болип, ургъулы эджаны бельгиленъиз.

1. Сервер ачувлы-ачувлы **Селимге** бакъып, залнынъ **огюне** чыкъты ве **джемааткъа** айланды. (Ю.Б.) 2. **Бойле** мукъаддес бир вазифе **ялынъыз** бизим несильге насип **олды**. (Ю.Б.) 3. Къарыкъ давушлы **яш** инженер **ёлнынъ** ортасына **тюшип**, элиндеки **байрачыкъларны сильхти.** (Ю.Б.) 4. **Къайракъташ** бошлукълары эвель-эзельден берли ич кимсенинъ дикъкъатыны **джельп** этмеген. (Ю.Б.) 5. Бойле джошкъун **тюшюнджелерге** далгъан уста, къапусы алдына келип еткенини **дуймай** къалды. (Ю.Б.) 6. **Онынъ кейфи** бозукъ, **рухий** вазиети басыкъ ве тюшкюн **эди**. (Ю.Б.) 7. **Ювасындан** башыны узаткъан копек кескин-кескин авулдап, мусафирлернинъ **устюне** чапкъылды. (Ю.Б.)

10-унджы иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз:

эки сыныфдаш яз татилинден сонъ корюше ве бири бирине насыл раатлангъаны акъкъында икяе этелер.

11-инджи иш. Берильген сёзлерни, эджаларгъа болип, кочюрип язынъыз. Эджаларнынъ чешитлерини бельгиленъиз.

Сийрек, папий, чий, алма, шаир, мирас, чичек, бий, ине, тик, ири, денъиз, бинъ, фенер, сыныф, джевиз, байрам, сюрю, сют, явлукъ, ёл, чизги, ридже, къуршун, сюнгю, чыракъ, ялынъыз, баят, таянмакъ, ёргъун, тёшек.

12-нджи иш. Джумлелерни язып, къайд олунгъан сёзлерни ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Сёздеки эджаларнынъ сайысы.
2. Эджаларнынъ чешитлери (ачыкъ, япыкъ).
3. Ургъулы эджаны бельгилемек.
4. Ариф ве сеслернинъ сайысы.
5. Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын, индже, дудакълы, дудакъсыз).
6. Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр, янъгъыравукъ).

1. **Сеттар** торбасыны аркъасына урды, сокъакъ бою бабасынынъ эвине таба кетти. (Ш.А.) 2. Сериндже бир **ель** эсе. (А.О.) 3. Дюльгер джевап бермеди. (Ш.А.) 4. Бу шенълик энъ **юксек** севиеге котериле яткъанда гурюльти бирден тынды. (Ш.А.) 5. Корюшмек **ичюн** гъает онъайтлы ер. (Ш.А.) 6. **Сув** озюнинъ саиллеринден тышкъа чыкъа. (Ш.А.) 7. Балалыгъымда Сувукъсув ёлунынъ таш исары устюнде бир инджир тереги бар эди. (Й.) 8. Устюндеки костюми бираз бурюшкен. (Ш.А.) 9. О себептен, койлюлер, **танъда тёшектен** къалкъып, бир кесек отьмек ве бир баш сарымсакъ алып, богъчалап, юксек дагъларгъа кете, бутюн **кунь** къаяларгъа, сырымларгъа тырмашып, акъшам кеч маальде аркъаларында ярымшар чувал фындыкъ иле эвге къайтып келелер. (Ш.А.)

3-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

НУТУКЪНЫНЪ ЭСАС ХУСУСИЕТЛЕРИ

13-юнджи иш. *Суаллерге джевап беринъиз.*

1. Не ичюн тиль энъ муим лакъырды вастасы деп сайыла?
2. Язма ве агъзавий нутукъ арасындаки фаркъларны изаланъыз?
3. Сёйлешюв кетишатында эр бир инсан насыл талапларгъа риает этмек керек?

Джевабынъызны ашагъыда берильген малюматнен къыясланъыз.

Нутукънынъ мундериджели, меракълы ве медениетли олувы бир сыра шарт ве талапларгъа багълыдыр.

Сёйлейиджининъ къуллангъан лугъаты зенгин олмакъ керек.

Тиль медениетининъ шарты темизликтир.

Нутукъ темизлиги дегенде, бир де-бир сёзнинъ керегинден арткъач къулланувына ёл бермемезлик козьде тутула.

Нутукъ ифадели, аэнкли олмалы.

Сёйлейиджининъ айткъанлары динълейджилернинъ ялынъыз анъына дегиль де, онынъ дуйгъу, дюньябакъышы, атта къальбине, тесир этмек керек.

Анълайышлыкъ — тиль медениетининъ салмакълы аляметидир.

Эгер динълейиджи, сёзлернинъ маналарыны анъламаса, беян этильген фикирни догъру ве керек дереджеде анълап оламаз. Нутукъ анълайышлы олмасы ичюн, шиве, жаргон, тарихий сёзлер ве архаизмлерни догъру къулланмакъ керек.

Догърулыкъ тиль медениетининъ меркезий аляметидир.

Къырымтатар эдебий тиль къаиделерини керек севиеде менимсеп, ерине коре, къулланмакъ нутукъ догърулыгъына алып бара.

14-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Эр бирисининъ мундериджесине эмиет берип, умумий ве фаркълайыджы аляметлерини къайд этинъиз, чешитлерини *(икяе, тариф, фикир юрютюв)* бельгиленъиз.

I. Эфсанелер — халкъ агъыз яратыджылыгъында миллетимизнинъ кечмишини джанландыргъан бир жанр. Несильден несильге кечкен бу жанр халкъымызнынъ миллий чизгилерини меракълы ве муджизевий шекильде икяе эте. Олар кичкене икяелер шеклинде айтылалар. Кечмиште олып кечкен вакъиалар буюльтилип, я да кучюльтилип косьтериле. Бойле олгъанына бакъмадан, олар окъуйыджылар та-

рафындан акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ къабул олуна. Чюнки бутюн бу вакъиалар инсаннынъ аятынен пек сыкъ багълыдырлар.

Демек, акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ къабул олунгъан ве кечмишни муджизевий бир шекильде тасвирлеген халкъ икяесине эфсанелер дерлер.

Къырымнынъ тарихы, табиатынен, бу топракъларда яшагъан халкъымызнынъ урф-адетлеринен багълы олгъан пек чокъ эфсанелер бар. Ондан да гъайры шеэр ве койлернинъ, озенлер ве къаяларнынъ адларыны тарихыны икяе эткен эфсанелер де бар.

Бу эфсанелернинъ эписи халкъымызнынъ анъында чокъ сенелер девамында сакъланып кельгенлер. Несильден несильге кечип бизим кунюмизге де етип кельгенлер.

(Эдебият дерслигинден)

II. Сана: *эв алдында ачыкъ софа. Софанынъ огюнде багъча. Багъчадан къушларнынъ сеси эшитилир.*

Саба маали. Перде ачылгъанда яваштан «Ешиль япракъ арасында» музыкасы иджра олуныр. Онынъ фонунда Айшенинъ сеси.

Айше *(сана артындан)*.

Ешиль япракъ арасында,
Къырмызы гуль гъонджеси.
Къайда къалдынъ, кельмез олдынъ,
Гонълюмнинъ эгленджеси.
(Ичери киреяткъанда).
Вардым ярем багъчасына,
Бир нар кестим емее,
Ах, дюльберим, бир сёзюм вар,
Утанырым демее...

Айше *(бираз динъленип тургъан сонъ)*.

Рейан апте, эвдесизми?

Рейан апте *(эвден софагъа чыкъып)*.

Не олды я, танъ хоразы?

Айше.

Рейан апте, огъулларынъ кельмедими? Эшреф, Ибрам экисинен Селим агъам да келеджек эди. Анам айта: «Учю де бир кельмекчюн сёйлешкенлер. Энди учь кунь, аля даа

корюнмейлер, — дей, — хабер-тебер ёкъмы экен, бар да къызым, биль», — деди.

(Ю. Болат)

III. Мен энди, пармакъ эсабыле, он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды… Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъ даа ярашты. Къумрал сачлар къоюрды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузьгюге бакъып-бакъып озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузьгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта, тек бираз нечар, озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гурь дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланышы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиатлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

(А. Ильмий)

IV. Корюк яваш-яваш уфулдай, оджакътаки комюр парчалары къызарып башлайлар. Устаханенинъ ичи ярыкъланды. Рустем манълайына тюшип, япышып къалгъан терли сачларыны юкъары котерди, къопкъадан бир мешребе сув алып ичти. Сакъалындан акъкъан сув тамчылары мешин оглюкни де сылаттылар. Оджакътаки къызгъын демирни узун кельпеден иле чекип чыкъарды ве орьсю устюне къойды. Элине агъыр чёкючни алып, къартбабасы огреткени киби, ашыкъмай, демирни дёге башлады. Этрафкъа къыгъылчымлар сачрамакъталар.

(Э. Амит)

V. ЧАМ

Тамырларын терен топракъкъа йиберип
Джар джапларына япышып,
Таш къучакълап осе, еллер севе оны.
Башкъа осюмликлер осалмагъан ерде
Осе берчли нарат — Къырым чамы!
Пытакълары кок юзюни тутып тура,
Багъчеваннынъ пармакъларыдай...
Эр ким тувгъан ерин севсе эди шай,
Ташлы дагънынъ батыр чамыдай...

(А. Адиль)

15-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз:

Бир талебе — этнография музейининъ хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси. Музей хадими къырымтатарларнынъ миллий урба, эв эшьяларынен багълы сейирджининъ суаллерине джевап бере. Нуткъунъызнынъ мундериджели, меракълы ве медениетли олмасына арекет этинъиз.

16-нджы иш. Юкъарыдаки метинлерден бирини сайлап, мевзусыны ве насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Метиннинъ планыны тизип, девамыны уйдурып, язынъыз.

ИМЛЯ

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ИМЛЯСЫНЫНЪ КЪАИДЕЛЕРИ

Имля нени огренгенини хатырланъыз. Къырымтатар тилининъ эсас имля къаиделерини къайд этинъиз.

Джевабынъызны ашагъыдаки малюматнен къыясланъыз.

17-нджи иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, къырымтатар тилининъ созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы (сингармонизм) къаиделерини хатырланъыз.

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
Сёз тамырында кельген созукъ сеслер я къалын, я индже олмалы: *дефтер, къарындаш, юксек, алты, яза, тюневин.* И с т и с н а: базы бир алынма сёзлер: *китап, дивар, шиар, аэнкли, тарих.*	Сёзнинъ сонъки эджасына коре, тамыргъа къошулгъан ялгъамалар я къалын, я индже созукъ сеснен олмалы: *китап + лар + ымыз + да* *тарих + лер + имиз + де* *иш + сиз + лер + ни* *ат + лар + ымыз + ны* *кель + ди + лер* *ал + ды + лар*

Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
Сёзнинъ тамырында биринджи эджа дудакълы созукънен кельсе, онъа къошулгъан экинджи эджа да дудакълы созукънен олмалы: *одун, отура, гонъюль, чёкюч.* Истисна: базы сёзлерде дудакълы эджадан сонъ **а, е** сеслери келе билир: *копек, урба.*	Бир эджалы дудакълы созукъ сеснен кельген сёзлерге къошулгъан ялгъамалар дудакълы созукънен олмалы: *козь + люк; туз + лу, ёл + джу, дёрт + люк, ось + тюре.* Истисна: базы ялгъамалар тек дудакъсыз созукънен келирлер: *дост + сынъ, къол + ны, козь + чик, ол + ды, тур + ып.*
Дудакълыкъ къаидеси къырымттаар тилинде тек эки эджада укюм сюре. Ихтар: **-ув, -юв** ялгъамаларында 3-юнджи эджада да дудакълы созукъ язылыр: *корюш + юв, тутуш + ув.*	

Имля, фикирни язма шекильде беян этмек ичюн, къабул этильген къаиделер джыйымыдыр.

Имля сёз, тамыр-негизлернинъ ве ялгъамаларнынъ догъру язылувыны, мурекке сёзлернинъ къысымларыны къошып я да айырып язылувыны, баш арифлернинъ къулланувыны, сёз эджаларыны бир сатырдан экинджи сатыргъа авуштырувыны огрене.

18-инджи иш. Кочюрип язынъыз. Джумлелерде къалынлыкъ-инджелик къаидесине бойсунгъан ве бойсунмагъан сёзлерни къайд этип, оларнынъ язылувыны анълатынъыз.

1. Мусафир козьлерине тюшкен къалпагъыны котерди, юнь къолчакълы элинен къаш ве кирпиклериндеки къарны сильди. (Ю.Б.) 2. Койдешнинъ лафны башкъа тарафкъа бурмасы онынъ кейфини бозса да, о, бу чыкъымсыз вазиеттен

къуртулмакънынъ ёлларыны къыдырды. (И.П.) 3. Къонъур козьлю къадын тизлеринден кельген джарты пальтосынынъ якъасыны котерди, эллерини хачлап, пальтосынынъ енълерине сокъты. (Ю.Б.) 4. Копек къач керелер бу адамнынъ балакъларына япышты, чеккеледи, штаныны йыртып да алды. (И.П.) 5. Мен эр кунь акъшам устю эвимиз янындаки тарлагъа чыкъам, къойларны отлатам, озюм исе радионы динълейим. (А.О.) 6. Бекир диваргъа асылгъан фенерни якъты, тавангъа таяндырылгъан мердивенге чыкъаджакъта, тышарыда, ёлда сеслер эшитильди. (Дж.Д.) 7. Лякин мен, онынъ лафына эмиет бермей, эп козьлерине, къашларына, дудакъларына, эллерининъ арекетлерине дикъкъат эте эдим. (С.С.) 8. Юнус анасынынъ хатрини къыймакъ истемеди, къартоптан бир къач тилим алып къапты, сонъ кене ишни башлады. (И.П.) 9. Йылларнен девам эткен асретлик оларнынъ бир-бирине беслеген севгисини, муаббетини бир къат даа арттырды. (Ч.А.) 10. Узакътаки къыз юрегинден силинди деп, зан эттик, лякин шаркълы генчнинъ юрегини ким билип олур. (Дж.Д.)

19-ынджы иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	Индже созукъларнен кельген сёзлер	Къаидеге бойсунмагъан сёзлер
багъчаларымызда ...	*ишлеримизден* ...	*китапларынъызгъа* ...

20-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, къайд этильген сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

1. Эртеси куню Керим газ собасы янында **чукъур къазды**, демир къазыкълар ерлештирди, оларнынъ устюне янъы легенни къойып, о ягъыны-бу ягъыны козьден кечирди. (И.П.) 2. Ешиль **япракъларнен** орьтюльген тереклер биле

насылдыр тасвир олунмаз бир къуванч сездирип турмакъта эдилер. (Э.А.) 3. Озен кучьлю ве чабик акъа. О, кенъ ве терен, онынъ акъувында буюк къудрет ве **дюльберлик** сезиле. (С.Э.) 4. Къарт нарын кевдели, муляйим къонъур козьлю, сийрек чал сачлы адам. (Ю.Б.) 5. Къадын **манълайына** тюшкен сачларыны пармакъларынынъ енгиль арекетинен тюзетти, козьлюгини элине алды ве пармагъыны дудагъына къойып, этрафкъа **тюшюнджели** назар ташлады. (С.С.) 6. Область **газетасынынъ хадими**, дерсинъ манъа достлугъыны косьтере, вазифеге екильгенини бильдире. (З.Къ.) 7. О, къолунда куреги къартоп **ёлакъларыны** текрар-текрар къарыштырып чыкъты. (Ю.Б.) 8. Эр койлю озь азбарында бир дане джевиз тереги отурткъан. (Ш.А.) 9. Адети узьре, янаша койнинъ энъ **отькюр**, энъ чынъджы къызлары топланып, бир арабагъа минип, тойгъа чынълашмагъа кеткенлер. (Ю.Б.) 10. О пуфлардан тамлагъан **ягъмурчыкъ** ёлджуларны къоркъузмады, кимсе шемсиесини ачмады, чюнки бу, чокъ бекленильген биринджи сыджакъ баарь ягъмуры эди. (З.С.) 11. Зийнедин эфенди текрар **чубугъыны** чекти, агъызына толушкъан тютюнни авагъа уфледи. (Ю.Б.) 12. **Курьсю**, инълеген киби, сес чыкъарды, дерсинъ, о, устюндеки агъырлыкътан замет чекмекте эди. (А.О.)

21-инджи иш. Метин парчасыны язып алынъыз. Нокъталар ерине къалынлыкъ-инджелик къаидесине эсасланып, уйгъун кельген созукъ сеслерни косьтерген арифлерни къошып язынъыз.

Гулл..р аджайип, наз..к, гоньджел..рин.. ачмакъталар. Олар уянгъанларына, кунешн.. корьгенл..рине сев..н..лер. Чешит тюрлю осюмл..клерн..нъ юрекке тийген къокъусы ав..да яйыла. Терекл..р даллар..н.. кокке узат..л..р. Хафиф ельч..к эсе. Кокн.. бем-беяз пуф киби булутлар сар..п алд.. . Кун..ш нурл..ры оларны айдынлата, садеф т..ске боялай.

22-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, дудакълылыкъ къаидесине эсасланып, уйгъун кельген созукъ сеслерни косьтерген арифлерни къоюнъыз. Сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

1. Сыгъынлар сюр..си, бир ерге топланып, адамларгъа якъынджа ерде юрелер. (А.Э.) 2. Сюр..н..нъ уйкен къор..вджысы олгъан учь аякълы, Бетон адлы къарт копек, бир кенарда ятып, сыгъынчыкъны аджыгъан киби, онъа юкъ..сырагъан козьлеринен бакъа. (А.Э.) 3. Буз кесеги онынъ ичюн ишанчсыз ол..п кор..нди, онъа сычрамасы да къоркъ..нчл.. эди. (А.Э.) 4. Тёпеге пекитильген уз..н къайышнынъ удж..ндаки демир ыргъакъкъа къазан асылгъан. (А.Э.) 5. Этрафны эт къокъ..сы ве тют..н саргъан. (А.Э.) 6. Оджакънынъ янында куели чайник олемде мешребелер, топач шекер ве чай къут..сы тура. (А.Э.) 7. Атеш чевресине къоюлгъан къалын юньл.. терилер уст..нде отурамыз. (А.Э.) 8. Кут..кни зор-белянен пычып, экинджисине янашкъанда, мени токътаттылар. (А.Э.) 9. Сув сыджакъ эди, сув..гъы да бар. (А.Э.) 10. Душмангъа къаршы удж..мге кимсе пияделер къадар котерильмегендир. (А.Э.) 11. Экимнинъ къара къашлары астына терендже ерлешкен шефкъатлы козьлерине, даима кул..мсиреп тургъан чересине ве манълайына бакъкъанда онынъ не къадар алидженап адам олгъаныны, кечкен ом..р ёл.. енгиль олмагъаныны ис этмек зор шей дегиль. (Б.М.) 12. Озеннинъ о тарафында уз..н, къадавлат усул..нен экильген, узакътан басамакъларны анъдырыджы яш юз..м багълары кор..нип тура. (Б.М.)

23-юнджи иш. Нокъталар ерине келишкен ялгъаманы къойып язынъыз ***(-сыз, -сиз, -суз, -сюз)***.

ат..	иш..	сют..	туз..
къар..	эв..	кучь..	сув..
китап..	къалем..	сёз..	ёл..

24-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, имлясыны анълатынъыз. Джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Кунеш Къуш-Къая артындан котериле башлагъанда, баба-огъул Къара-Фуртуна дересине барып еттилер. (Ш.А.) 2. Сёз сырасы Улькернинъ одасында олгъан, Саледин-

нинъ бахтсызлыгъында иштирак эткенлер — мен озюм, акъранларым Умер, Яя, Мухтедин ве Расим акъкъында бир къач сёз айтып кечмек истейим. (Э.У.) 3. Расим, шукюрлер олсун, шимди сагъ-селямет, Краснодар тарафта яшай. (Э.У.) 4. Догъмуш «къайтарма» онынъ зайыф юрегини сарсытты, толкъунландырды. (А.О.) 5. Судакъ табиат гузеллигининъ энъ юксек нокътасына майыс айында чыкъа. (Дж.С.) 6. Беш ай эвель Нью-Йоркта экенде Якуб Мустафаевнинъ «Янъы дюнья» газетасында басылгъан «Къурултай теэссуратлары, юз кере эшиткенден» макъалесини окъудым. (Ф.Ю.) 7. Мемет Нузет шиириеттен гъайры, истидатлы къалемини несир жанрында да сынап, «Бахтсыз къоранта», «Селим Сохта» киби икяелер язды. (З.Къ.)

25-инджи иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы къаидесини агъзавий шекильде изаланъыз.

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы			
Къалынлыкъ		**Инджелик**	
сёз тамырында	**ялгъамаларда**	**сёз тамырында**	**ялгъамаларда**
ана	***+ лар + ымыз + ны***	*ине*	***+ лер + имиз + ни***
яза	***+ джакъ + лар***	*келе*	***+ джек + лер***
алты	***+ шар***	*еди*	***+ шер***
якъын	***+ лар + да***	*бугунь*	***+ ден***
Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: *газета, шаир, къалем, талебе.*			

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	ялгъамаларда
омюр	*ёл* + ***джу***
гонъюль	*дёрт* + ***люк***
осьмюр	*туз* + ***лу***
бурун	*узь* + ***дюр*** + ***ди***
Истисна: *копек, урба, ода*	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары.

26-нджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъаманы къоюнъыз. Ялгъамаларнынъ имлясыны анълатынъыз.

1. Орта бой.. (-лы, -лу, -ли, -лю), назик мучели адам юкъуда эди. (Ю.А.) 2. Онынъ тар къафесли кокюси ачыкъ, устюнден орьтю.. (-лу, -лю, -лы, -ли) беяз чаршафнынъ ярысы ерге саркъкъан. (Ю.Б.) 3. Самолёт Каспий денъизнинъ устюнден учкъан вакъытта бирден баш-ашагъы кетти, ёл..-лар (-джу, -джы) шамата къопардылар. (Р.А.) 4. Ёл.. (-джу, -джы), башыны котерип бакъса, не корьсюн: учу..лар (-джу, -джы) хур-хур юкъламакъталар. (Р.А.) 5. Истида-ат! — деп багъырды о, ве козьлерини ач.. (-ты, -ти). (Р.А.) 6. Онынъ башы уджунда шакъылдап кулип тургъан эки яшында огъланчыгъы, къолундаки оюнджагъынен текрар тарс этип, бабасынынъ манълайына ур.. (-ды, -ду). (Р.А.) 7. Сонъ барып телевизорнынъ къулагъыны бур.. (-ды, -ду) ве дивангъа ясланып отур.. (-ды, -ду). (Дж.С.) 8. Кузь.. (-нинъ, -нынъ) ильки айы эди. (Дж.С.) 9. — Селям алейкум, Али дост.. (-ым, -ум), — деп, къолуны узатты. (Дж.С.) 10. Али он эки саифеден ибарет «Кузь» серлевалы шиирини сабырнен окъуп чыкъкъан сонъ, дефтерни Велиге къайтарып береджек ол.. (-ды, -ду). (Э.А.) 11. — Бер манъа, оз.. (-юм, -им, -ым) окъуп бакъайым. (Р.А.) 12. Анам эки элинен омузларымдан тут.. (-ып, -ип) козьлериме, озюме тешкириджи назар ташлады. (Э.У.) 13. Анам.. (-нынъ, -нинъ) козьяшлары эп тыгъыра, янакъларыны ыслата эди. (Э.У.) 14. Не алда, не алемде олсанъ да, эсинъде тутмакъ бордж..сынъ (-лу, -лы): ананъдан, сойсоптан узакълашма. (Э.У.) 15. Узун хавуз янында солгъа, эки якъы юксек диварнен къаплы тар ёл..къа (-чыкъ, -чик) бурулдыкъ. (Э.У.)

27-нджи иш. Берильген сёзлерге мулькиет ялгъамаларыны къошып язынъыз. Сёзлернинъ тамырларында насыл денъишмелер пейда ола? Бу сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

а) сенек, азбар, дефтер, газета, къалем;
б) юва, дивар, кольмек, козьяш, багъча;

в) кой, мусафир, талебе, терек, къардаш;
г) дост, къол, тилек, урба, ода.

28-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерден муреккеп сёзлер япып, имлясыны анълатынъыз.

а) къаве (ренки)
б) къыркъ (аякъ)
в) кунь (айлан)
г) барып (кельди)
д) Эски (Къырым)
ж) аш (къазан)
з) ёл (къапу)
е) ачыкъ (мавы)

29-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сёзлерде къалдырылгъан арифлерни язынъыз ве фонетик денъишмелерини анълатынъыз.

1. Мектю..инъ, шубесиз, меракълы эди. (Ш.А.) 2. Бу мектю.. тек мен ичюн дегиль, эпимиз ичюн. (Ш.А.) 3. Бунынъ себе..и шунда ки, кварталларда медицина хызмети деерлик ёкътыр. («Л.Б.») 4. Мекте.. бинасыны айланып, арткъа кечтим. (У.Э.) 5. Эгизлер шимди оданынъ бир кошечи..инде отурып, бабаларына къоркъунен бакъа-бакъа фысылдаша, насылдыр бир оюнлар ойнайдырлар. (Э.У.) 6. — Хаста олмасанъ, мектю..инъни озюнъ, озь къолунънен язар эдинъ, мен билем, амма сен, анам анъламасын, теляшланмасын деп, мектю..ни машинканен яздыргъансынъ. (Э.У.) 7. Я ана юре..ини алдатмакъ мумкюнми, балачы..ым? (Э.У.) 8. Бу заманда шенъ юре..ли инсанлар пек аз. (Э.У.) 9. Балачы..ым бир шей айтмайып, айланып кетти. (Р.А.) 10. Ая..ыны чекип алмакъ истеген улачыкъ бирден къычырды. (Р.А.) 11. Ёл къапумыздан кирильгени киби, сол тарафта балабан дут тере..имиз ве сагъ тарафта бири-бирине якъын эрылгъан чалылары бар эди. (Ю.А.) 12. Сакъаллы студент тюфе..ини козьледи, тавшан онынъ догърусына кельгенде, атты. (У.И.) 13. Тюфе.. булутдай думан чыкъарып, онынъ огюни къапатты. (У.И.)

 5-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

НУТУКЪ ШЕКИЛЛЕРИ

Окъув агъзавий нутукънынъ бир шеклидир.

Эр бир инсан окъумагъа бильмек, окъугъан малюматны менимсемек ве бу малюматкъа озь мунасебетини бильдирмек керек.

Язув ве **айтув** нутукънынъ язма ве агъзавий шекиллеринен багълыдыр.

Эр бир инсан нутукъ чешитлерини эписини бильмек керек (окъув, язув, айтув).

Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертипте, изченликнен беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре, уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

30-ынджы иш. Метинлерни окъунъыз. Бу метинлерге насыл суаль къоймакъ мумкюн? Метинлернинъ чешитини бельгиленъиз: икяе, тариф, фикир юрютюв.

I. Сулейман баягъы вакъыт гогерджинге бакъып ятты. Къуш еринден къыбырдамады. Бир маальде шу пытакъкъа экинджи гогерджин келип къонды, о, агъызындаки емегини муляйим бир арекетнен кускюн гогерджинге къаптырды. Тааджип! Экинджи гогерджин, ашыны бергенинен, учып кетти. Биринджи гогерджин тавурыны бозмайып, пытакъта отура эди. Бираздан сонъ, бакъымджы гогерджин кене учып кельди ве кене онъа емек берди. Сулейман яткъан еринден гогерджинни уркютти. Къуш яваш еринден турды ве, мукъайтлыкънен пытакъ устюнден юрип, терекнинъ талда тарафына кетти. Бу вакъытта Сулейман онынъ бир къанаты салпырап, салланып къалгъаныны корьди. Демек, о, яралангъан, учып оламай, демек, омюр аркъадашы оны бакъа, тюзельгендже, озюне-озю емек тапып олгъандже, оны бакъаджакъ.

(А. Осман)

II. Омюрде ойле адамлар барлар, олар иле таныш олсанъ, субетлешсенъ, озюнъде гонъюль хошнутлыгъы, мемнюниетлик ис этесинъ, рухунъ котериле. Дюнья козюнъе даа дюльбер, нешэли олып корюне. Арзулар къанатында юксекке котерилесинъ. Инсанларгъа эйилик — ялынъыз эйилик япмакъ истейсинъ. Базыда исе онынъ бир тамам акси ола. Терс-мезеп адамгъа расткелесинъ. О, бир агъыз сёз иле инсанны якъа-йыкъа. Мавы кокни къара булут къаплагъан киби ола. Бутюн дюнья къаранлыкълаша. Кокюс къафесинъ сыкъыла, нефесинъ тутула. Юрегинъ агъыр таш тюбюнде басылып къала.

(У. Эдемова)

ОТЬМЕК

Отьмекнинъ лезети хусусан башкъа,
Мубарек богъдайгъа анбарлар толса,
Омюрде рух бере къарткъа эм яшкъа,
Къурутам ниметни, парчасы къалса.

Отьмекни айбетлеп, инсанлар опе,
О, ана топракътан, сют эмип, осе.
Кеч кузьде койлюлер урлукълар сепе,
Баарьде ем-ешиль перчемлер кесе.
Отьмексиз адамнынъ эксиги толмай,
Авеснен мен оны уфатмай тилем,
Ниметсиз софрада берекет олмай,
Омюрде энъ къыймет — отьмек деп, билем!

(Джеваире)

31-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Достунъыз, оджанъыз ве къартана-къартбабанъызнен селямлашасынъыз. Бу селямлашув ве ал-хатыр соравлар бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири-биринден насыл фаркълана? Изаланъыз.

32-нджи иш. Юкъарыда берильген метинлерни окъунъыз, мевзу ве гъаесини бельгиленъиз. Метинлернинъ мундериджесине ве омюринъизде олгъан вакъиаларгъа эсасланып, эйилик, мераметлик, федакярлыкъ киби, фазилетлернен багълы фикир юрютюв метинини язынъыз. Язма ишинъизде ашагъыдаки аталар сёзлерини къулланынъыз.

Эйилик ерде къалмаз, илле бир кунь озюнъе къайтыр.
Эйиликке кемлик япма.
Эйиликни эль унутмаз.
Эйилик эткен эйилик булур, кемлик япкъан кемлик булур.

6-нджы дерс

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВЕ ФРАЗЕОЛОГИЯ

ОМОНИМЛЕР

Лексика, лексикология ве фразеология акъкъында не айта билесинъиз? Лексикология ве фразеология фенлери нени огрене? Джевабынъызны ашагъыда берильген малюматнен къыясланъыз.

Тильде олгъан бутюн сёзлернинъ джыйымына лексика я да **лугъат теркиби** дейлер. Тильнинъ лугъат теркибини огренген болюкке тильшынаслыкъта **лексикология** дейлер.

Лексикология лугъат теркибини тарихий джеэттен де (сёзлернинъ пейда олувыны ве лексиканынъ шекилленевини) огрене. Мында асыл къырымтатар лексикасы башкъа тиллерден (мисаль оларакъ араб, фарс, рус) кирген сёзлерден айырыла.

Фразеология тургъун сёз бирикмелери ве оларнынъ нутукъта къулланылувы акъкъындаки илимдир.

Айтылувы бир, амма маналары башкъа-башкъа олгъан сёзлерге **омонимлер** дейлер.

Меселя: *багъ (юзюм багъы) — багъ (алякъа) — багъ (пичен багъы); сагъ (тири) — сагъ (онъ)*. Бойле сёзлерге **лексик омонимлер** дейлер. Тильде базан язылувы ве айтылувы бир, маналары исе башкъа-башкъа олгъан ибарелер де расткеле.

Меселя: *сёз бермек (доклад япкъан адамгъа сёз бермек) — сёз бермек (ваде этмек)*. Бойле омонимлерге **фразеологик омонимлер** дейлер.

33-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Асыл къырымтатар тили сёзлерини ве башкъа тиллер вастасынен кирген сёзлерни тапып, кочюрип язынъыз.

1. Тазе хаберлер янаша койлерден кельмекте эдилер. (А.О.) 2. Вокзалда адам чокъ эди. (Э.А.) 3. Перронгъа чечеклернен, ленталарнен безетильген эшелон келип янашты. (Э.А.) 4. Митингни арбий кийимде, биджагъынынъ огюнде учь-дёрт сыра орден колодкасы олгъан эслидже бир адам ачты. (Э.А.) 5. — Сиз халкъара вазиети меселелери хусусында лекциялар окъуйсынъыз. Мен сизнинъ чокъ лекцияларынъызда иштирак эттим. (Э.А.) 6. Эписи эвельден ялынъыз халкъ йырлары дегиль де, буюк классик халкъ музыкалары да яратылгъаны бизге беллидир. (Э.Н.) 7. Мектепнинъ химия ве физика лабораториялары ичюн достум бир такъым муреккеп алетлер ясап кетирди. (Э.У.) 8. Математика боюнджа да районда онъа тенъ келе биледжек бала ёкъ. (Э.У.)

34-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерде къайд этильген сёзлернинъ насыл манада (асыл я да кочьме) къулланылгъаныны анълатынъыз. Джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Сейирджилер меним ресмиме якъынлашкъанда муляйим къадын, **индже таягъыны** узатып, сёзге киришти. (Я.З.) 2. Бу сизнинъ ресиминъиз **индже санат** джеэтинден ич бир тюрлю къыйметке малик дегиль. (Я.З.) 3. Анам **чыракъны** якъмадан пенджереге якъынлашты. (У.Э.) 4. Айше онынъ ичюн омюр зевкъы, бу эвнинъ бирден бир **чырагъы** эди. (Ю.Б.) 5. Абляким акъай ашыны ашады, **чайыны ичти**, сигарыны думанлатып, къапугъа якъын кельди. (Я.З.) 6. Акъшам салкъынында бир **сигар ичип**, озь нерваларыны бираз ятыштырмагъа къарар берди. (Я.З.) 7. Шевкет кой четиндеки къырчыкъ устюне чыкъкъанда, кунеш къаршыдаки дагънынъ артына сакъланаракъ, **алтын нурларынен** яйла устюнде джайылгъан акъ булутларны, къаннен боянгъан киби къызарткъан эди. (Р.М.) 8. **Дагъ этегиндеки** кучюджик койде аят эвельки изине къайтып башлагъан бир вакъытта, къаранлыкъ геджеде **шамата**

къопты. (А.О.) 9. Анда ойнай, буюклернинъ ишлерине ярдым эткен ола ве эвге тап акъшам, **козь бояланып** башлагъанда, къайтамыз. (А.О.)

35-инджи иш. Ашагъыдаки сёз бирикмелерини окъуп, *алтын* сёзю кочьме манада ишлетильген сёз бирикмелерини тапынъыз, манасыны анълатынъыз.

Алтын юзюк, алтын билезлик, алтын нурлар, алтын бала.

36-нджы иш. Ашагъыдаки сёзлер арасындан тек бир мананы анълаткъан сёзлерни тапынъыз.

Баш, анахтар, бурун, операция, элифбе, этек.

37-нджи иш. Омонимик сёзлерни тапып, маналарыны анълатынъыз ве джумлелер тизинъиз.

Топ, ава, чекмек, бет, чалмакъ, бар, чал, яз, сой, юз, бакъа, сач, тюш, куль, той, багъ, чыкъ, къокъла, къаза, биз, къайсы, сай.

38-инджи иш. Ашагъыдаки парчаны окъунъыз.

Эгер, — деди, бир кунь кулип, шакъаджы бир чал манъа, —
Арзу этсенъ, бойдакълыкъны «шап»! — деп, ерге чалмагъа,
Бир фидан къыз алып къачып, парасыз той чалмагъа,
Бириндживде, бильмелисинъ, яр къапусын чалмагъа.
Яр чыкъмаса, айдамакълар киби, ыслакъ чалмагъа,
Чыкъса, къызны тез-тез баба ювасындан чалмагъа,
Чалалмасанъ бабасына семиз бир къой чалмагъа.
Аштан сонъ да, джезвенъе пек кескин къаве чалмагъа.
Баба кене сомурданса, ишке аякъ чалмагъа,
Душманынъ да, севинчинден, артынъдан ох чалмагъа.

Ал башынъы, кет, лячаре, чёльге пичен чалмагъа.
Эгер бильсенъ кеманеми, боразанмы чалмагъа,
Кель, къардашым, яныгъынъдан, бир авачыкъ чал манъа.

(Э. Шемьи-заде)

Чалмагъа сёзюнинъ манасыны анълатынъыз.

39-ынджы иш. Джумлелерни дефтерлеринъизге язып алынъыз. Фразеологик бирикмелерини тапып, астларыны сызынъыз.

1. Башыны ерге аскъан Шамрат да индемеди. (Ю.Б.) 2. Джеват бирден, терен юкъудан уянгъан киби, силькинди, сесини котерип, девам этти. (Дж.Гъ.) 3. Менали молланынъ макътавына ишанып, бойнумы урдым. (Дж.Гъ.) 4. Азманлар коюнде онынъ, агъыз ачып, бойле сёйленгенини кимсе эшитмеген эди. (Дж.Гъ.) 5. Джаным битай, бизим эвге кене де козь-къулакъ ола беринъиз! (Я.З.) 6. Еди йылдан берли онынъ бу адетлеринден джаным янды. (Я.З.) 7. Лякин Ильяс бунъа къулакъ асмады, директорнынъ кабинетине сокъулды. (Я.З.) 8. Эсма, онынъ машинадан бошаткъан чешит ренкли левхаларыны корьгенде, башындан эси кетти, акъылыны ойната язды. (Я.З.) 9. Энвернинъ баш урмагъа ери къалмагъан. (Р.Т.) 10. Козьлерине тютюн чубугъы илишти. (Ш.А.) 11. Ёллардан козь алмай, огълуны беклей. (Р.Б.) 12. — Сизни беклей-беклей къадынынъызнынъ козьлери дёрт олгъандыр, — деди. (Я.З.) 13. — Къуруджы олмакъ ичюн, чётнен ясалгъан экенсинъ, Сервер, — деди. (М.А.)

40-ынджы иш. Ашагъыдаки фразеологик бирикмелерининъ манасыны анълатып, джумлелер тизинъиз.

Къулакъ асмакъ, тиль узатмакъ, козь-къулакъ олмакъ, козь ачмакъ, акъыл джоймакъ, джан сыкъмакъ, баш кутьмек, башы кокке етмек, къолгъа алмакъ, бурун сокъмакъ, кунь корьмек, баштан кечирмек, козю ёлда къалмакъ, ярагъа туз сепмек, баш кестирмек.

41-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелеринден фразеологик ибарелерини тапып, кочюрип язынъыз.

а) ёл алмакъ, ёлу ачыкъ, тар ёл, ёлгъа минмек;
б) йипсиз богъмакъ, иненен йип, йип богъазына, индже йип;
в) бурун котермек, бурун сокъмакъ, буруныны сюртмек, уфакъ бурун;
г) гузель бетли, бети ёкъ, бетсиз адам, бетинде бенъ;
д) бош лаф, бош къопкъа, бош вакъыт, машинадан бошатмакъ;
е) баш язысы, догъру язы, китап язмакъ, язма иш.

42-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерде фразеологик бирикмелерини тапынъыз, ифаделеген маналарыны изалап, кочюрип язынъыз.

1. Окъумакъ-язмакъ — иненен къую къазмакъ.
2. Тавангъа минсе, ерде къаладжакъ папучы ёкъ.
3. Къызнынъ къысмети къыркъ ерде.
4. Аякъ басмагъа ер ёкъ.
5. Буюклернинъ лафыны кесмезлер.
6. Бир къойдан эки тери сыдырмазлар.
7. Бильмеген ишинъе бурнунъны сокъма.
8. Баланы баштан чыкъараджакъ олсанъ, куньде макъта.

 7-нджи дерс

СИНОНИМ ВЕ АНТОНИМЛЕР

43-юнджи иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догърусыны сечип айтынъыз.

Синонимлер бу:
а) айтылувы бир, амма маналары башкъа олгъан сёзлер;